

Cultuureducatie in de brede school

Handreikingen en praktijkervaringen

Inhoud

Vooraf	5
De brede school en cultuureducatie	7
Scenario's brede school en cultuureducatie	19
Stappenplan brede school en cultuureducatie	23
Vier vraaggesprekken	35
Literatuur	43
Websites	69

Vooraf

Ter gelegenheid van de Culturele Onderwijs Tentoonstelling op 23 januari 2008 heeft Cultuurnetwerk Nederland een aantal toepasselijke uitgaven over de brede school en cultuureducatie samengebracht in de publicatie *Cultuureducatie in de brede school. Handreikingen en praktijkervaringen*.

In de gelegenheidsuitgave *Cultuureducatie in de brede school* zijn de drie handreikingen opgenomen die Cultuurnetwerk schreef voor basisscholen die meer willen weten over versterking van cultuureducatie in de brede school. Daarnaast is een serie interviews te lezen met schoolleiders en coördinatoren van brede scholen. Wat de handreikingen betreft gaat het in voorliggende publicatie om een geactualiseerde versie – met een overzicht van tot 12 december 2007 verschenen literatuur – van teksten uit *Zicht op... brede school en cultuureducatie*, *Scenario's brede school en cultuureducatie* en *Stappenplan brede school en cultuureducatie*.

De vier vraaggesprekken worden voorafgegaan door een toelichting op de interviewthema's: start van de brede school, huisvesting, visie en doelen, samenwerking/netwerk, culturele activiteiten, financiën, belemmerende en stimulerende factoren, evaluatie en laatste nieuws.

De vraaggesprekken en de handreikingen zijn te downloaden van www.cultuurplein.nl. Hier is ook meer informatie te vinden over de brede school en cultuureducatie.

Cultuurnetwerk Nederland
Utrecht, januari 2008

De brede school en cultuureducatie

Judith Liefink en Eeke Wervers

'Onderwijs heeft drie belangrijke functies: het draagt bij aan de persoonlijke ontwikkeling van kinderen, het zorgt voor overdracht van maatschappelijke en culturele verworvenheden en het rust kinderen toe voor participatie in de samenleving.'

Bovenstaande introductietekst komt uit de toelichting op de kerndoelen voor het primair onderwijs¹, en is zeker ook van toepassing op de brede school. Dé brede school bestaat overigens niet; er zijn veel verschillende verschijningsvormen met variaties in algemene doelstellingen en samenwerkingspartners. Het Ministerie van OCW hanteert de volgende definitie: Een brede school is een netwerk van onderwijs en andere voorzieningen voor kinderen en ouders, zoals opvang, zorg, welzijn, cultuur, sport etc. met als doel de actieve deelname van kinderen aan de samenleving te bevorderen, kinderen een goede dagindeling te bieden, mogelijke achterstanden van kinderen weg te nemen en hun sociale competenties te vergroten.² De basisschool vormt de spil van de brede school, met daar omheen een netwerk van samenwerkingspartners op het gebied van zorg en educatie.

Ontstaan

Vanaf het begin van de jaren tachtig werd in Zweden, de Verenigde Staten en Groot-Brittannië geëxperimenteerd met nieuwe scholen. Scholen waar alle organisaties die zich bezighouden met opgroeiende kinderen samenwerken en waar voor- en naschoolse opvang als vanzelfsprekend bij het onderwijs horen. Op deze scholen krijgen de kinderen taalondersteuning en is er opvoedingsondersteuning voor de ouders. Soms zijn er culturele instellingen gevestigd.

Nederland

Vanaf 1995 kreeg het idee in Nederland navolging. In Groningen (vensterscholen) en Rotterdam werden de eerste brede scholen geopend. Deze scholen wilden een netwerk van zorg en opvoeding zijn, met als doel de ontwikkelingskansen van kinderen te vergroten. Inmiddels zijn er vele andere brede scholen onder allerlei verschillende namen ontstaan (Open Wijschool Nijmegen, Horizon-scholen, Community School in Amsterdam et cetera).

Veel brede scholen zijn een voortzetting van de samenwerking en de praktijk die men ontwikkelde in het kader van het onderwijsvoorrangsbeleid en de verlengde schooldag. Door de decentralisatie van welzijn en onderwijsbeleid (Gemeentelijk Onderwijs Achterstanden beleid en huisvesting³) konden gemeenten integraal jeugdbeleid maken. De brede school is daar een concretisering van. Sinds het stimuleringsprogramma Dagindeling van het Ministerie van Sociale Zaken (1999) wordt de brede school steeds meer gezien als een goede mogelijkheid om een samenhangend aanbod van onderwijs, opvang en vrije tijd (dagarrangementen) te creëren, waardoor ouders arbeid en zorg beter kunnen

¹ Greven, J. & Letschert, J. (2006). *Kerndoelen primair onderwijs*. Den Haag: Ministerie van OCW.

² Adelmund, K.Y.I.J. & Vliegenthart, A.M. (2000). *De ontwikkeling van brede scholen*. Den Haag: SDU.

³ Valkestijn, M. & Studulski, F. (2006). *Verslag van de expertconsultatie op 6 oktober 2006 over het beleidskader brede school 2006-2010*.

combineren. In het najaar van 2005 is een motie van de Tweede Kamerleden Van Aartsen & Bos⁴ aangenomen waarbij alle basisscholen (schoolbesturen) per augustus 2007 verplicht zijn om tussen 7.30 uur en 18.30 uur en in schoolvakanties buitenschoolse opvang beschikbaar te stellen als de ouders daar behoefte aan hebben. De verwachting is dat vanaf 2007 de samenwerking tussen onderwijs en voor- en naschoolse opvang, vaak in brede schoolverband, flink gaat groeien.

Olievlekwerking

Dankzij de positieve verhalen en successen had de eerste generatie brede scholen een olievlékwerking. Het aantal brede basisscholen groeide snel naar ruim 500 in 2004. In 2005⁵ waren er 600 brede scholen (van de circa 7500 basisscholen) en werkte 62% van de gemeenten aan een brede school (in 2001: 36% en in 2002: 54%). De prognose is dat er in 2010 ongeveer 1200 brede scholen zullen zijn.

Brede scholen zijn vooral te vinden in grootstedelijke achterstands- en herstructureringswijken (70%), daarnaast in nieuwe wijken (VINEX) en op het platteland. De ontwikkeling van nieuwe brede scholen vindt vooral plaats in middelgrote steden en op het platteland. Globaal zijn de brede scholen te verdelen in de volgende drie profielen:

- **Kansenprofiel**

Een brede school met dit profiel richt zich op het bestrijden van onderwijsachterstanden, vooral op het gebied van taal en rekenen. Vaak hebben de ouders een laag inkomen en een laag opleidingsniveau, soms ook een andere moedertaal. Activiteiten zijn daarom gericht op het wegwerken van leerachterstanden bij kinderen, maar kunnen ook bestaan uit het geven van taalcursussen aan ouders. Waar mogelijk worden ouders bij de school en het leren van hun kinderen betrokken. De mogelijkheden voor cultuur liggen vooral in het buitenschools leren, bijvoorbeeld de verlengde schooldag. Verder zijn er voorbeelden van projecten met drama en taal die een positieve invloed hebben op de taalverwerving.

- **Opvangprofiel**

Het opvangprofiel wordt ook wel dagarrangementen genoemd en biedt voor-, tussen- en naschoolse en buitenschoolse opvang tijdens schoolvakanties. Dit profiel vinden we vooral in nieuwe wijken en wijken waar veel tweeverdieners wonen die voor hun kinderen een veilige en zinvolle tijdsbesteding zoeken. De culturele activiteiten die worden aangeboden hebben hier eerder het karakter van vrijetijdsbesteding dan een relatie met het curriculum. Dit type brede school kan door een combinatie van functies en een multifunctioneel gebouw ook een wijkfunctie vervullen.

- **Buurtprofiel**

Een brede school met een buurtprofiel heeft onder andere als doelstelling het bevorderen van de sociale samenhang in de buurt. In meer landelijke gebieden worden verschillende voorzieningen, zoals een creativiteitscentrum of bibliotheek, gecombineerd, waardoor wordt voorkomen dat deze uit het dorp verdwijnen.

Meer lijn

Na een periode van experimenteren komt er nu meer lijn in de brede school-ontwikkeling. Steeds vaker stellen gemeenten criteria op waaraan brede scholen moeten voldoen. Ook werken brede scholen doelgerichter en trekken ze coördinatoren aan die de organisatie stroomlijnen. Eén ding is

⁴ Aartsen, van & Bos (2005). *Motie van de leden Van Aartsen en Bos*. Kamerstuk 89837. Vergaderjaar 2005-2006. Den Haag: SDU.

⁵ Grinten, M. van der, Kruiter, J., Oomen, C. & Hoogeveen, K. (2005). *Jaarbericht 2005. Brede scholen in Nederland*. Utrecht: Oberon.

echter door de jaren heen hetzelfde gebleven: het uitgangspunt 'met zijn allen voor het kind'. Welke verschijningsvorm de brede school ook heeft gekregen, dit idee blijft kaarsrecht overeind staan.⁶

Cultuureducatie in de brede school

In de brede school staat het vergroten van ontwikkelingskansen van kinderen centraal. Culturele ontwikkeling krijgt daarbij, naast taalontwikkeling en sociaal-emotionele ontwikkeling, steeds meer aandacht. Via cultuureducatie komen kinderen (en hun ouders) in aanraking met kunst en cultuur, cultuureducatie kan worden ingezet bij het werken aan sociale en communicatieve vaardigheden en natuurlijk wordt cultuureducatie gebruikt voor persoonlijke expressie en het ontdekken en ontwikkelen van talenten.

Voor cultuureducatie zijn in eerste instantie de kerndoelen richtinggevend, voornamelijk de kerndoelen in het Leergebied Kunstzinnige Oriëntatie:⁷

- De leerlingen leren beelden, taal, muziek, spel en beweging te gebruiken om er gevoelens en ervaringen mee uit te drukken en om er mee te communiceren.
- De leerlingen leren op eigen werk en dat van anderen te reflecteren.
- De leerlingen verwerven enige kennis over en krijgen waardering voor aspecten van cultureel erfgoed.

De kerndoelen stimuleren kinderen hun eigen talenten te ontdekken en kennis te maken met (professionele) kunstuitingen en erfgoed in hun omgeving. Op de brede school is cultuureducatie vaak meer dan het werken aan de kerndoelen. Kunst en cultuur zijn hier ook van belang om te kunnen participeren in de samenleving, voor de overdracht van culturele waarden en verworvenheden en voor de individuele persoonlijke ontwikkeling. Daarbij legt iedere brede school andere accenten. Wat de school precies belangrijk vindt, wordt vastgelegd in de doelen die gesteld worden voor kunst- en cultuureducatie. Die doelen zijn te onderscheiden in de volgende vier groepen: ⁸

Ontwikkelen in kunstdiscipline

- Ontwikkelen van vaardigheden in het kunstvak
- Ontwikkelen van kennis over het kunstvak

Ontwikkelen van lerend vermogen

- Het bevorderen van leren in andere vakken

Persoonlijke ontwikkeling

- Creatief denken
- Communicatieve en expressieve vaardigheden vergroten
- Plezier beleven
- Ervaren dat je iets kunt bereiken, succesvol kunt zijn
- Leren samenwerken
- Zelfvertrouwen opbouwen

⁶ In bovenstaande inleiding is gebruik gemaakt van de site www.bredeschool.nl

⁷ Greven, J. & Letschert, J. (2006). *Kerndoelen primair onderwijs*. Den Haag: Ministerie van OCW.

⁸ Ensink, J., Hagenaars, P. & Hoorn, M. van (Eds.) (2004). *Culture and school. A survey of policies for arts and heritage education across the European Union*. Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland.

- Bevorderen positief zelfbeeld
- Leren risico's te nemen

Sociale ontwikkeling

- Verbeteren van kennis over en interesse in cultuur
- Vergroten van actieve culturele participatie (tekenen, dansen, schrijven, acteren, film maken)
- Vergroten van receptieve culturele participatie (kunstzinnige ervaringen zoals een bezoek aan een theater, tentoonstelling, bioscoop)
- Vergroten van reflectieve culturele participatie (theoretische interesse en/of kritische observatie)
- Bevordering van gevoel van nationale identiteit
- Begrijpen en respecteren van andere culturen
- Bevordering van actief burgerschap
- De school als gemeenschap ervaren
- Motiveren om naar school te gaan
- Sociale betrokkenheid
- Bewustzijn van maatschappelijke ongelijkheid

Iedere brede school zal binnen deze vier terreinen eigen doelen formuleren en daar onderwerpen, werkvormen en activiteiten bij zoeken.

Levensecht leren

Over levensecht leren, ook wel authentiek leren genoemd, wordt veel geschreven, ook in het kader van de brede school. Centraal hierbij staan betekenisvolle opdrachten in levensechte contexten. Bij dit onderwijsconcept wordt uitgegaan van het idee dat leerlingen een intrinsieke motivatie hebben om te leren en wordt voortgebouwd op bestaande kennis en vaardigheden.

Scholen en culturele instellingen kunnen samen een rijke leeromgeving bieden die goed past bij het levensecht leren. Een voorbeeld is een project in samenwerking met een kunstenaar, waarbij leerlingen leren over een beroep (beeldhouwer), kennismaken met zijn werk (digitaal, beeldenroute), een bezoek brengen aan zijn werkomgeving (atelier), een opdracht uitvoeren in samenwerking met de kunstenaar (bijvoorbeeld het ontwerp maken en de uitvoering verzorgen van een kunstwerk voor het schoolplein) en vervolgens de opening en communicatie daaromheen verzorgen.

Scholen die actief zijn op het gebied van kunst en cultuur en dit soort projecten uitvoeren, signaleren vaak een positieve invloed op zowel het kind als op het schoolklimaat. De kunstvakken kunnen kinderen helpen meer zelfvertrouwen, concentratievermogen en leerplezier te krijgen. Volgens de aanhangers van het levensecht leren gaan kinderen hierdoor makkelijker en beter leren en gaan ze met meer plezier naar school. Wat de werkelijke effecten van cultuureducatie hierbij zijn, zal iedere school zelf moeten toetsen door steeds te onderzoeken of de gestelde doelen behaald zijn.

Scenario's

Zowel in het primair als in het voortgezet onderwijs wordt gewerkt met scenario's. Deze manier van kijken kan scholen helpen om hun ambitieniveau te bepalen. De school herkent zich het meest in één van de scenario's, hoewel er natuurlijk allerlei mengvormen mogelijk zijn.

Wat is een scenario eigenlijk? Van Dale definieert het als de veronderstelde of geplande loop van gebeurtenissen. Je kijkt in de toekomst en stelt je voor hoe het over bijvoorbeeld vijf jaar zal zijn.

Stapsgewijs werk je hier naar toe, waarbij al werkende de uiteindelijke vorm of het ambitieniveau kan worden bijgesteld.

*Hart_d voor cultuur!*⁹ beschrijft ambitie als 'rondgaan om steun te verwerven', waarbij het samenspel, het samen een doel of ideaal realiseren, centraal staat. School en culturele partners formuleren samen hun ambities op het gebied van cultuureducatie. Zo kunnen alle betrokken partners de scenario's gebruiken om hun ambities op elkaar af te stemmen en afspraken te maken over rolverdeling en verantwoordelijkheden.

De scenario's in het volgende artikel laten ambitieniveaus zien ten aanzien van verschillende vormen van samenwerking. De keuze hiervoor ligt – in ieder geval bij de eerste twee scenario's – bij de school: hoe intensief kan en mag de samenwerking zijn. De drie scenario's *Face to face*, *Hand in hand* en *Cheek to cheek* staan in een uitgebreide versie op www.cultuurplein.nl.

Samenwerking

Samenwerking tussen organisaties uit diverse disciplines is hét kenmerk van de brede school. De meerwaarde van de brede school zit hem vooral in de mogelijkheden om de onderlinge samenwerking te versterken, zowel inhoudelijk als organisatorisch en zowel op managementniveau als in de dagelijkse gang van zaken op de werkvloer.¹⁰ Tegelijkertijd blijkt, volgens onderzoek van het SCO Kohnstamm Instituut¹¹, dat samenwerken met buitenschoolse partners nog vooral gericht is op het uitwisselen van informatie en op organisatorische afstemming en nog niet op het formuleren van gemeenschappelijke doelen of het ontwikkelen van een gemeenschappelijke visie. Er ligt nog geen uitgewerkt idee of concept onder de brede school.

Kortom, de kwaliteit en de doelen van samenwerking kunnen per brede school verschillen. Er worden drie wijzen van samenwerking¹² onderscheiden:

- Samen in één gebouw

Voorzieningen uit de wijk, gericht op kinderen en hun opvoeders, delen één gebouw.

Tussen de instellingen worden in meer of mindere mate afspraken gemaakt over beheer en gezamenlijk gebruik van ruimten en faciliteiten, denk daarbij aan schoonmaak, exploitatie, beheer, etc. De instellingen kunnen daarnaast ook inhoudelijke afspraken maken.

- Samen in één netwerk

Voorzieningen uit de wijk, gericht op kinderen en hun opvoeders, willen samenwerken. Daartoe maken zij afspraken over het verdelen van taken en rollen in de brede school. Het aanbod, dat geënt is op de behoeften en vragen van kinderen uit de wijk, wordt op elkaar afgestemd. Verder wordt in deze vorm van samenwerkingsrelaties veelal een aantal projecten gezamenlijk aangepakt en uitgevoerd. Voorbeelden van activiteiten en projecten zijn de boekenweek, cultuur- en sportactiviteiten en sinterklaasviering.

- Samen in één concept

Instellingen uit de wijk, gericht op kinderen en hun opvoeders, werken samen vanuit één concept. Daarin is sprake van een gedeelde taak, rol en doelstelling. Dit is geënt op de maatschappelijke en

⁹ Taakgroep Cultuureducatie in primair onderwijs (2003). *Hart_d voor cultuur! Eindrapport*.

¹⁰ Grinten, M. van der, Kruijer, J., Oomen, C. & Hoogeveen, K. (2005). *Jaarbericht 2005. Brede scholen in Nederland*. Utrecht: Oberon.

¹¹ Emmelot, Y. & Veen, I. van der (2003). *Brede Basisscholen uitgelicht*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut.

¹² www.aps.nl

sociale behoeften van de wijk/buurt en op een gedeelde opvatting met betrekking tot leren (pedagogisch handelen). In deze samenwerkingsrelatie spreken instellingen elkaar aan op wat er in het primaire proces gebeurt.

Fasen van samenwerking

Het samenwerkingsproces verloopt op geen twee brede scholen hetzelfde. Wel wordt het proces altijd gekenmerkt door dezelfde opeenvolging van fasen. In het *Handboek Brede School*¹³ wordt gesproken van de volgende vier fasen: initiatief, voorbereiding, uitvoering en consolidatie.

In de initiatieffase neemt de gemeente, school of instelling het initiatief tot de vorming van een brede school. Voor culturele instellingen is het belangrijk dat zij vanaf de start, dus vanaf de initiatieffase, betrokken zijn bij de ontwikkeling van de brede school. In deze fase is er namelijk nog veel ruimte om te sturen en om in overleg met de partners een visie te ontwikkelen en keuzes te maken voor gezamenlijke activiteiten. Culturele instellingen moeten hierbij oog houden voor de pedagogische en didactische uitgangspunten van de school.

In de voorbereidingsfase nemen de ideeën concretere vormen aan. Welke activiteiten worden er ondernomen en met wie wordt daarbij samengewerkt? In deze fase zijn culturele instellingen soms geneigd nog te veel uit te gaan van hun vaste aanbod voor scholen. Belangrijk in deze fase is dat de partners zich richten op de meerwaarde van de samenwerking.

In de uitvoeringsfase, waarbij de geplande activiteiten van start gaan, is het voor de culturele instellingen belangrijk om na te gaan of het aanbod goed aansluit op de wensen van de betrokkenen.

In de consolidatiefase neemt de evaluatie een centrale plaats in. Voor alle partners, dus ook voor de culturele instellingen, is het immers belangrijk te weten (en te meten) of ze op de goede weg zijn.

Culturele partners

Een brede school bestaat in ieder geval uit een basisschool, vaak ook uit een peuterspeelzaal en kinderopvang van 0-4 jaar. In principe is echter iedere combinatie van twee of meer instellingen mogelijk. Partners kunnen afkomstig zijn uit bijvoorbeeld het schoolmaatschappelijk werk (zorg), het club- en buurthuiswerk (welzijn), sport of cultuur. Scholen die met culturele partners willen gaan samenwerken, kunnen door de keuze voor een scenario de intensiteit van de samenwerking bepalen en op basis hiervan partners kiezen. Bij het eerste scenario (*Face to face*) en deels ook bij het tweede (*Hand in hand*) ligt het initiatief voor het benaderen van culturele partners vooral bij de school. Bij het derde scenario ligt het initiatief bij meerdere partners en zal al vanaf een vroeg stadium samen aan een concept en aan doelstellingen gewerkt worden. In alle gevallen geldt dat een goed overzicht van alle potentiële culturele partners een keuze zal vergemakkelijken.

¹³ Grinten, M. van der, Walraven, M., Studulski, F. & Hoogeveen, K. (2004). *Handboek Brede school. Brede scholen in Nederland*. Utrecht: Oberon/Sardes.

Culturele partners die kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van cultuureducatie op of met een brede school zijn:

- Centra voor de kunsten¹⁴: creativiteitscentra die cursussen aanbieden aan kinderen, jongeren en volwassenen op het brede gebied van de beeldende kunsten, film en fotografie, dans en theater. Ze bieden ook vaak allerlei hedendaagse kunstvormen aan, zoals djembé, hiphop, streetart, breakdance, gaming en animatiefilmpjes maken. Naast meer groepsgewijze cursussen voor verschillende doelgroepen en leeftijden geven ze workshops. Verder is een deel van de docenten inzetbaar op scholen, bijvoorbeeld voor het geven van lessen als vakleerkracht of het begeleiden van projecten tijdens schooltijd of als ondersteuning in het kader van de verlengde schooldag of andere naschoolse activiteiten. Veel centra hebben een zogenoemd kunstmenu, waarbij kinderen kennismaken met de verschillende kunstdisciplines.
- Muziekscholen¹⁵: het aanbod is vergelijkbaar met een centrum voor de kunsten, maar dan alleen op het gebied van muziek. Daarnaast wordt op muziekscholen ook vaak privé-les of les gegeven aan zeer kleine groepjes leerlingen. Steeds meer centra voor de kunsten en muziekscholen fuseren en creëren een gezamenlijk aanbod.
- Instellingen voor kunsteducatie¹⁶: deze instellingen hebben een bemiddelende rol, het zijn makelaars tussen onderwijs en culturele aanbieders zoals dansgezelschappen en individuele kunstenaars. Daarnaast kunnen ze adviseren over cultuurbeleid en daarbij passende activiteiten. Een deel van deze instellingen voert dezelfde activiteiten uit als de centra voor de kunsten.
- Musea: veel musea hebben een educatief medewerker die activiteiten kan ontwikkelen voor of met het onderwijs. Een intensieve samenwerking kan bijvoorbeeld leiden tot gezamenlijke tentoonstellingen of het tonen van (delen van) de museumcollectie op school.
- Dans- en theatergezelschappen, orkesten: lokale gezelschappen kunnen als partner zowel worden betrokken bij het ontwikkelen van receptieve culturele activiteiten zoals een bezoek aan een voorstelling, als bij de organisatie van workshops en lessen op school. Nationale gezelschappen hebben een vergelijkbaar aanbod en vaak een goede educatieve afdeling, maar zijn minder geschikt als vaste partner voor inhoudelijke afstemming. Zowel lokale als nationale gezelschappen ontwikkelen ook regelmatig samen met leerlingen voorstellingen.
- Individuele kunstenaars: schilders, beeldhouwers, grafisch of modeontwerpers, filmers, dansers, acteurs. Ieder dorp en iedere stad heeft kunstenaars die zich willen inzetten voor culturele activiteiten op de brede school. De samenwerking met kunstenaars kan variëren van gastlessen op school en een bezoek aan hun atelier tot de opzet van ateliers in multifunctionele gebouwen. Veel kunstenaars hebben via Beroepskunstenaars in de Klas (BIK)¹⁷ een lesbevoegdheid behaald.
- Verenigingen voor amateurkunst: muziekverenigingen, koren, theater- en schilderclubs. Deze verenigingen kunnen aanbod verzorgen, maar bijvoorbeeld ook lessenseries op school. Een aandachtspunt hierbij is wel dat het vaak gaat om vrijwilligers die overdag andere verplichtingen hebben. Wel kun je als school bijvoorbeeld jeugdleden inzetten bij culturele activiteiten tijdens schooltijd.
- Erfgoedinstellingen: in de omgeving van elke school zijn voorbeelden van cultureel erfgoed te vinden, bijvoorbeeld historische gebouwen, landschappen en oudheidkamers. Erfgoedhuizen zijn provinciale instellingen die adviseren en informeren met betrekking tot erfgoed en educatie.¹⁸

14 www.cultuurnetwerk.nl/adressen en www.kunstconnectie.nl

15 www.cultuurnetwerk.nl/adressen, www.kunstconnectie.nl, <http://muziekonderwijs.startpagina.nl>

16 www.cultuurnetwerk.nl/adressen, www.kunstconnectie.nl

17 www.beroepskunstenaarsindeklas.nl

18 www.erfgoednederland.nl

- Bibliotheken organiseren activiteiten voor de brede school op het gebied van effectief taalonderwijs en leesbevordering, informatievaardigheden etc. Omdat steeds meer brede scholen beschikken over een goede bibliotheek of mediatheek kan een deel van die activiteiten van de bibliotheek naar de brede school worden overgeheveld. In sommige multifunctionele gebouwen is de bibliotheek een van de partners, zodat de samenwerking nog vanzelfsprekender verloopt. Een aantal bibliotheken heeft een bemiddelende functie vergelijkbaar met die van de instelling voor kunsteducatie (de bibliotheek als cultuurpunt). Zij verzorgen literatuur- of geschiedenisprojecten op scholen en zoeken hiervoor geschikte personen of instellingen.

Keuze van partners

Uit het overzicht van potentiële culturele partners kan iedere brede school een eigen keuze maken. Die selectie is onder meer afhankelijk van de beschikbare instellingen die bovendien vergelijkbare ideeën en mogelijkheden hebben met betrekking tot de invulling van het brede school concept (scenario). Met de partners wordt een structurele samenwerking aangegaan op basis van inhoudelijke afstemming van de pedagogische en cultuureducatieve doelen.¹⁹ Uiteindelijk leidt dit tot een doorgaande lijn in aanbod en programmering op het gebied van cultuureducatie. Er is een aantal voorwaarden dat de samenwerking van een brede school en - in onderstaand voorbeeld - een muziekschool tot een succes maakt:

- Wederzijdse meerwaarde: de leerlingen krijgen op school muziekles van een goede vakleerkracht en kunnen wanneer zij dat willen deelnemen aan muziekworkshops na school en op de muziekschool. De muziekdocenten hebben een groot bereik via de school en krijgen leerlingen voor muziekles op hun instelling;
- Gezamenlijke verantwoordelijkheid: school en muziekschool voelen zich samen verantwoordelijk voor de lessen tijdens schooltijd en de naschoolse projecten en workshops. Ook proberen ze deze zoveel mogelijk inhoudelijk op elkaar af te stemmen;
- Gemeenschappelijk idee van kwaliteit: school en muziekschool hebben dezelfde ideeën over de doelen van kunsteducatie en vergelijkbare pedagogische en didactische uitgangspunten;
- Positieve chemie: de betrokkenen van de instellingen kunnen goed 'samen door één deur';
- Continuïteit: voor de brede school is het van belang – zeker bij intensieve samenwerking – dat activiteiten en programma's doorgaan. Bij kleine instellingen of individuele kunstenaars is dat een aandachtspunt.

Criteria voor een goede culturele partner:

- De cultuurinstelling kan goede begeleiders inzetten die thuis zijn in het onderwijs en ervaring hebben met (groepen) kinderen;
- De cultuurinstelling kan voor continuïteit zorgen en kan wanneer dat nodig is vervanging of alternatieven bieden;
- De cultuurinstelling is flexibel, kan en wil meedenken over het samenwerkingsproces;
- De cultuurinstelling kan en wil vraaggericht werken;
- De cultuurinstelling kan activiteiten bieden op basis van (gemeenschappelijke) doelstellingen;
- De cultuurinstelling wil investeren in menskracht en overleg.

¹⁹ Grinten, M. van der, Walraven, M., Studulski, F. & Hoogeveen, K. (2004). *Handboek Brede school. Brede scholen in Nederland*. Utrecht: Oberon/Sardes.

Keuze van culturele activiteiten

Wanneer school en culturele instellingen elkaar hebben gevonden en het eens zijn over gemeenschappelijke doelstellingen, kunnen concrete projecten of activiteiten worden ontwikkeld. Het doel daarbij is een doorlopende leerlijn. Dit houdt in dat leerlingen in iedere fase van het onderwijs een programma krijgen dat aansluit en voortbouwt op het voorafgaande. In dat programma gaat het om inhoud, vaardigheden en didactiek. Doorlopende leerlijnen voorkomen herhalingen en maken dat leerlingen het geleerde herkennen en kunnen toepassen, wat de effectiviteit bevordert.

Bij het ontwikkelen van een leerlijn spelen veel aspecten een rol. Het gaat om een doorlopend programma van de voorschoolse opvang (peuterspeelzalen en kinderdagverblijven) via het primair onderwijs naar het voortgezet onderwijs. De leerlijn loopt ook door het schooljaar heen zodat opeenvolgende activiteiten aansluiten, en door de verschillende leerjaren van het primair onderwijs. Tenslotte zoeken leerkrachten en kunstvakdocenten naar een inhoudelijk en didactisch verband tussen de lessen die tijdens schooltijd worden gegeven, activiteiten na schooltijd en eventueel de lessen op de muziek- of theaterschool of het creatief centrum. Natuurlijk is niet alleen de school het vertrekpunt, activiteiten die kinderen zelfstandig buiten school ondernemen, zoals muziek of balletles, zouden een relatie moeten krijgen met het schoolprogramma.

Doel van de leerlijn is continuïteit wat betreft inhoud, werkvormen en didactische en pedagogische afstemming. Door de doorgaande leerlijn zal steeds meer een verankering ontstaan van de culturele activiteiten in het programma, in plaats van de ad hoc activiteiten die geen of een geringe relatie met het curriculum hebben. Door de samenwerking tussen leerkrachten en vakleerkrachten zal bij beiden een professionalisering plaatsvinden, die zorgt voor een verdere verbetering van de kwaliteit van cultuureducatie.

Voor het onderwijs zijn de kerndoelen richtinggevend, de kerndoelen zullen dan ook een van de uitgangspunten vormen voor de leerlijn. Bij culturele activiteiten is verder de relatie tussen productieve, reflectieve en receptieve activiteiten van belang én de combinatie daarvan. Daarnaast spelen de eerder genoemde profielen (kansenprofiel, opvangprofiel en buurtprofiel) een rol bij de keuze van (naschoolse) culturele activiteiten. Een brede school met een kansenprofiel zal voor culturele activiteiten kiezen die bijvoorbeeld de taalverwerving stimuleren. Een school met een opvangprofiel kiest vooral voor activiteiten die kunnen bijdragen aan een zinvolle (vrije)tijdsbesteding. En scholen met een buurtprofiel kiezen voor activiteiten die een relatie leggen met de buurt, waar ouders en buurtbewoners op verschillende manieren bij betrokken zijn. Natuurlijk zijn er allerlei combinaties mogelijk.

Activiteiten tijdens de opvang zullen vrijblijvender zijn dan lessen die door vakleerkrachten worden gegeven en een relatie hebben met het curriculum. Zeker van jonge kinderen kan immers niet verwacht worden dat ze tussen acht en vijf uur constant actief bezig zijn, er moet ook ruimte zijn om te ontspannen en spelen.

Ten slotte

Basisschool en culturele instellingen zijn interessante partners voor elkaar bij de ontwikkeling van een brede school. Samenwerkingspartners op het gebied van cultuur zijn voor de school interessant omdat kinderen (en hun ouders) in contact komen met cultuuruitingen, waarmee zij anders wellicht

niet in contact zouden komen. Verder zullen professionele docenten en aanbieders zeker een bijdrage leveren aan de kwaliteit van cultuuractiviteiten binnen en buiten school, binnen en buiten de lessen. Voor de cultuurinstelling is samenwerking met een basisschool in de vorm van een brede school interessant voor contacten met kinderen en hun ouders, die zijn anders mogelijk niet zouden bereiken. Daarnaast zijn er interessante mogelijkheden om in samenwerking met de school een leerlijn te ontwikkelen en kunst en cultuur in het curriculum van de school te verankeren.

Geraadpleegde literatuur

Aartsen, van & Bos (2005). *Motie van de leden Van Aartsen en Bos*. Kamerstuk 89837. Vergaderjaar 2005-2006. Den Haag: SDU

Adelmund, K.Y.I.J. & Vliegenthart, A.M. (2000). *De ontwikkeling van brede scholen*. Den Haag: SDU.

Emmelot, Y. & Veen, I. van der (2003). *Brede Basisscholen uitgelicht*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut.

Ensink, J., Hagaraars, P. & Hoorn, M. van (Eds.) (2004). *Culture and School. A survey of policies for arts and heritage education across the European Union*. Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland.

Greven, J. & Letschert, J. (2006). *Kerndoelen primair onderwijs*. Den Haag: Ministerie van OCW.

Grinten, M. van der, Walraven, M., Studulski, F. & Hoogeveen, K. (2004). *Handboek Brede school. Brede scholen in Nederland*. Utrecht: Oberon/Sardes. In opdracht van de stuurgroep Brede scholen (Ministeries OCW, VWS, SZW en VROM en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten).

Grinten, M. van der, Kruiter, J., Oomen, C. & Hoogeveen, K. (2005). *Jaarbericht 2005. Brede scholen in Nederland*. Utrecht: Oberon. In opdracht van de Ministeries OCW, VWS, SZW en VROM en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten.

Hagaraars, P., Liefink, J. & Vingerhoets, C. (2006). *Samenwerken is een kunst. Een inventarisatie van en een handreiking voor samenwerking en netwerkvorming tussen Centra voor de Kunsten en het primair onderwijs*. Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland in opdracht van De Kunstconnectie/VKV.

Heijden, E. & Roozen, I. (2005). *Een brede school met een hart voor... cultuur?* Enschede: Stichting Leerplan Ontwikkeling.

Studulski, F. & Grinten, M. van der (2006). *Brede scholen in uitvoering. Nieuwe trends en voorbeelden uit de dagelijkse praktijk*. Amsterdam: B.V. Uitgeverij SWP.

Taakgroep Cultuureducatie in primair onderwijs (2003). *Hart voor cultuur! Eindrapport*.

Valkestijn, M. & Studulski, F. (2006). *Verslag van de expertconsultatie op 6 oktober 2006 over het beleidskader brede school 2006-2010*. Uitgevoerd NIZW Jeugd en Sardes op initiatief van de interdepartementale werkgroep voorzieningen 0-12 jaar.

www.aps.nl

www.bredeschool.nl

Scenario's brede school en cultuureducatie

Eeke Wervers

In het schema met de drie scenario's worden drie ambitieniveaus beschreven voor de rol en inhoud van cultuureducatie in de brede school. De drie scenario's corresponderen met bestaande modellen en er zijn verschillende combinaties en mengvormen mogelijk.²⁰ Het schema is één van de drie uitgaven waarmee Cultuurnetwerk Nederland aandacht besteedt aan de rol die cultuureducatie kan spelen in het primair onderwijs binnen het concept van de brede school. De andere uitgaven zijn *Stappenplan brede school en cultuureducatie* en *Zicht op ... brede school en cultuureducatie*. Alle drie de publicaties zijn te downloaden via www.cultuurplein.nl. Voor meer informatie kunt u contact opnemen met eekewers@cultuurnetwerk.nl.

Drie scenario's

Brede school en cultuureducatie	Scenario Face to Face	Scenario Hand in Hand	Scenario Cheek to Cheek
Huisvesting / netwerk	Basisschool en instellingen delen gebouw en/of vormen netwerk en maken geen gebruik van elkaars fysieke ruimte	Basisschool en (cultuur)instellingen delen gebouw of vormen netwerk en maken (incidenteel) gebruik van elkaars fysieke ruimte	Basisschool en (cultuur)instellingen delen gebouw en vormen netwerk. De instellingen samen vormen realistische leeromgeving
Onderwijsprogramma	Kerdoelen en doorgaande leerlijn cultuur vormen de basis Passend aanbod wordt ingekocht	Doorgaande leerlijn cultuur in het schoolleerplan Aanbod instellingen op basis van vraag school	Doorgaande lijn op basis van gezamenlijke visie alle partners Ontwikkelingsgericht Cultuurportfolio
Culturele partners	Ontwikkelen en verzorgen aanbod vanuit eigen visie	Ontwikkelen leerlijn vanuit eigen visie en afstemming op onderwijsprogramma school	
Opvang en activiteiten	Activiteiten gericht op opvang en vrijetijdsbesteding Beperkte relatie met onderwijsprogramma	Activiteiten (deels) tijdens en buiten schooltijd uitgevoerd door partners Relatie met onderwijsprogramma	Geïntegreerd in totale ontwikkelingslijn
Interne Cultuurcoördinator	Coördinator met expertise in vakinhoud en verbinding culturele activiteiten met schoolprogramma	Initiator met expertise in schoolbeleid en onderwijsvernieuwing op het gebied van cultuureducatie	Co-producer, all-round expert in cultuureducatie
Wijkfunctie	Gezamenlijke activiteiten vooral rond feestdagen of buurtfeest	School en/of instellingen stellen faciliteiten overdag en 's avonds beschikbaar voor elkaar	Het gebouw heeft een centrale sociaal-culturele functie voor de hele wijk

²⁰ De scenario's zijn geïnspireerd door Hart(d) voor cultuur! van de Taakgroep Cultuureducatie in primair onderwijs www.cultuurplein.nl/ci/cultuurbeleidoverheid/cultuurenschool/hartvoorcultuur en op het brede school samenwerkingsmodel van Willemse zoals gepresenteerd tijdens de Expertconsultatie beleidskader brede school www.sardes.nl/Expertconsultatie_brede_school.html

Monitoring en evaluatie	Procesrapportage over inhoudelijke activiteiten, samenwerking of deelnemersaantallen	Monitoring en evaluatie rond ontwikkelingsdoelen, inhoudelijke bijsturing na evaluatie	Monitoring en evaluatie maken geïntegreerd deel uit van werkwijze
-------------------------	--	--	---

Scenario Face to Face

Huisvesting/netwerk

De school deelt met een aantal instellingen een gemeenschappelijk gebouw of werkt met instellingen in een netwerk samen. Die instellingen kunnen culturele instellingen zijn, maar ook instellingen op het gebied van zorg of welzijn (naschoolse opvang). Men maakt geen gebruik van elkaars fysieke ruimte.

Onderwijsprogramma

Binnen het onderwijsprogramma wordt (soms op ad hoc basis) aandacht besteed aan kunst en erfgoed, waarbij de kerndoelen het uitgangspunt vormen. Naast lessen tekenen en muziek worden bestaande culturele activiteiten (ingekocht en) uitgevoerd als aanvulling op het reguliere onderwijs:

- een op zich staande activiteit (toneelvoorstelling, museumbezoek of poëzieproject)
- een op zich staand kunstproject
- een jaarprogramma (zoals een kunstmenu)
- een erfgoedactiviteit

Culturele partners

De culturele partners ontwikkelen en verzorgen ieder hun eigen activiteiten; de school maakt een selectie uit dit aanbod. De keuze van cultuureducatieve activiteiten uit het externe aanbod wordt gemaakt op basis van inhoud, planning en financiën.

Opvang en activiteiten

Er is naschoolse opvang en/of er zijn naschoolse activiteiten van een of meer partners, gefaciliteerd uit het oogpunt van opvang en/of vrijetijdsbesteding. Een deel van deze activiteiten is cultureel van aard, maar er is geen of weinig relatie tussen activiteiten en onderwijsprogramma.

Interne Cultuurcoördinator

De school beschikt over een Interne Cultuurcoördinator (ICC) met expertise in vakinhoud en op het gebied van de verbinding van activiteiten met het schoolprogramma. De coördinator is verantwoordelijk voor het cultuurbeleid van de school.

Wijkfunctie

Soms zijn er gezamenlijke activiteiten, bijvoorbeeld rond feestdagen of een buurtfeest, waarbij iedere partner volgens een afgesproken taakverdeling werkt. Het doel is contact en binding.

Monitoring en evaluatie

Er is een vorm van procesrapportage over organisatorische samenwerking of rapportage over deelnemersaantallen bij activiteiten; er is geen gezamenlijke inhoudelijke monitoring en evaluatie.

Scenario Hand in Hand

Huisvesting/netwerk

Een school en een aantal instellingen delen een gemeenschappelijk gebouw en/of werken in een netwerk samen. Omdat de school zich profileert op het gebied van cultuur zit de school bij voorkeur in een gebouw met bijvoorbeeld een Centrum voor de Kunsten of een bibliotheek. Daarnaast werkt de school in een netwerk samen met verschillende culturele partners zoals een museum, de schouwburg, podiumgezelschappen of amateurkunstverenigingen.

Onderwijsprogramma

De school heeft een doorgaande leerlijn ontwikkeld voor cultuur. De doorgaande leerlijn richt zich op alle kunstdisciplines en erfgoed. Actieve, reflectieve en receptieve aspecten maken deel uit van binnen- en buitenschoolse lessen. De keuze voor culturele activiteiten vloeit voort uit de vraag van de Interne Cultuurcoördinator (ICC) van de school.

Culturele partners

De culturele partners ontwikkelen hun eigen leerlijn per discipline, die waar mogelijk wordt afgestemd op het onderwijsprogramma. Daardoor ontstaat er zoveel mogelijk samenhang tussen het binnenschoolse en buitenschoolse programma. De vraag komt vanuit de school, de instellingen ondersteunen de school bij vraagontwikkeling en ontwikkelen activiteiten en projecten in het kader van meerjarige contracten.

De partners leggen afspraken (schriftelijk) vast en hanteren instrumenten voor de overdracht van (resultaten van) activiteiten.

Opvang en activiteiten

De naschoolse opvang en naschoolse activiteiten bestaan uit een cultureel programma dat verzorgd wordt door de partners. Dit culturele programma sluit aan bij de activiteiten onder schooltijd, waar de partners ook (deels) bij betrokken zijn.

Monitoring en evaluatie

Monitoring en evaluatie zijn gericht op de beoogde ontwikkelingsdoelen en de beoogde programmering. De resultaten worden teruggekoppeld voor inhoudelijke bijsturing op activiteiten.

Interne Cultuurcoördinator

De Interne Cultuurcoördinator is een initiator met expertise in schoolbeleid en onderwijsvernieuwing. Hij heeft een cursus tot ICC gevolgd, hij geeft duidelijke leiding, zorgt voor planvorming (cultuurbeleid) en coördineert de inhoudelijke afstemming en overdracht.

Wijkfunctie

School en/of instellingen stellen faciliteiten overdag en 's avonds beschikbaar voor elkaar, voor leerlingen en hun ouders. Mogelijk stellen één of meerdere culturele partners ook doelen voor de ontwikkeling van de buurt, door bijvoorbeeld buurttheater te ontwikkelen.

Scenario Cheek to Cheek

Huisvesting/netwerk

De partners delen een gemeenschappelijk gebouw, onder andere de basisschool, buitenschoolse opvang en enkele cultuurinstellingen. Daarnaast is er een uitgebreid netwerk met cultuur- en niet-cultuurinstellingen. Alle instellingen samen vormen een rijke en realistische leeromgeving. De belangrijke rol voor cultuur is vertaald in de vormgeving/het ontwerp van het gebouw, en/of in de situering en het gebruik van gebouwen en openbare ruimten in de lokale omgeving.

Onderwijsprogramma en partners

De partners ontwikkelen op basis van een gezamenlijke visie op de ontwikkeling van 0 tot 12 jarigen het onderwijs. Er wordt voor een groot deel op projectmatige wijze gewerkt, waarbij cultuur vaak een bindende factor is.

Cultuurprojecten worden ingezet voor het realiseren van de kerndoelen en om te werken aan algemene ontwikkelingsdoelen zoals sociaal-emotionele ontwikkeling, zelfvertrouwen en respect. Er is een aparte leerlijn gericht op talentontwikkeling binnen de verschillende disciplines.

De partners kiezen samen voor activiteiten, werkwijzen en competenties die voor het verwezenlijken van de doelen van belang zijn, waarbij ieder zijn eigen expertise inbrengt.

Op basis van de gezamenlijke visie ontwikkelen de partners samen een programmering met een doorgaande ontwikkelingslijn: tussen de activiteiten van de diverse partners en door de jaren heen, onder en na schooltijd, met verplichte onderdelen en keuzeonderdelen.

De doorgaande leerlijn bestaat uit een optimale aaneenschakeling van activiteiten van zowel de school als de (culturele) partners. De activiteiten worden gepresenteerd in betekenisvolle opdrachten waarin de competenties samenkomen.

Opvang of activiteiten

Opvang en naschoolse activiteiten zijn zoveel mogelijk geïntegreerd in de totale ontwikkelingslijn.

De scheidslijn tussen binnen- en buitenschoolse activiteiten vervaagt en culturele activiteiten hebben zoveel mogelijk een relatie met het programma.

Interne Cultuurcoördinator

De Interne Cultuurcoördinator is een co-producer voor (culturele) projecten en een all-round expert op het gebied van cultuureducatie.

Wijkfunctie

Het gebouw heeft een sociaal-culturele functie voor de wijk en is zeven dagen per week, overdag en 's avonds geopend. Afhankelijk van het profiel van de school is deze meer gericht op sociale cohesie, achterstanden of vrijetijdsbesteding. Een combinatie is mogelijk.

Monitoring en evaluatie

Monitoring en evaluatie maken een geïntegreerd deel uit van de werkwijze. De doorgaande lijn en de geïntegreerde aanpak ontstaan ook doordat de diverse professionals leren van elkaars werk, werkwijze en competenties door samen activiteiten te ontwikkelen, uit te voeren en te evalueren. Hierbij kan sprake zijn van combinatiefuncties en personele uitwisseling.

Stappenplan brede school en cultuureducatie

Judith Liefink, Bart Krieger, Josefiene Poll

Introductie

Dit stappenplan is een praktische aanvulling op de *Scenario's brede school en cultuureducatie*. Het stappenplan en de scenario's zijn twee van de drie uitgaven waarmee Cultuurnetwerk Nederland aandacht besteedt aan de rol die cultuureducatie kan spelen in het primair onderwijs binnen het concept van de brede school. De derde uitgave is *Zicht op ... brede school en cultuureducatie*. Alle drie de publicaties zijn te downloaden via www.cultuurplein.nl. Voor meer informatie kunt u contact opnemen met eekeverwers@cultuurnetwerk.nl.

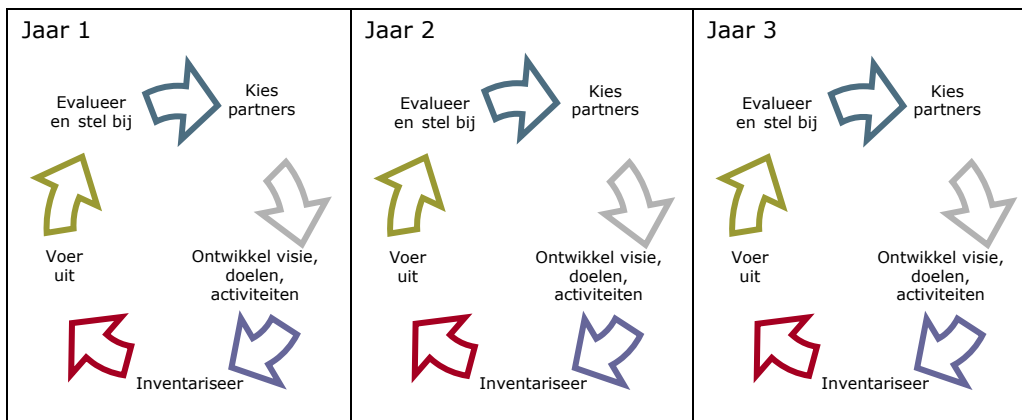
Alle brede scholen doen aan cultuureducatie. Met de scenario's en het stappenplan wil Cultuurnetwerk Nederland brede scholen instrumenten in handen geven om naar eigen inzicht en wens méér van cultuureducatie te maken. Met het kiezen van een scenario stelt u de lange termijndoelen vast. Welke stappen u kunt nemen om deze doelen te realiseren is stapsgewijs in dit plan beschreven. Het stappenplan richt zich vooral op de keuze van culturele partners en inhoudelijke samenwerking. Natuurlijk heeft een brede school ook niet-culturele partners, zoals de naschoolse opvang. Alle partners die een rol spelen op het gebied van cultuureducatie, maar mogelijk ook andere partners, zullen bij het overleg betrokken moeten worden.

Het stappenplan is een cyclus. Na het bepalen van het scenario wordt de cyclus doorlopen tot het scenario behaald is. Dit proces kan meerdere jaren duren. De duur van de cyclus en het aantal jaren waarin u het gewenste ambitieniveau wilt bereiken, bepaalt u zelf. Dit stappenplan is een hulpmiddel; laat u vooral inspireren door uw eigen mogelijkheden, omgeving, partners en andere scholen.

Kies, eventueel met partners, uw scenario:

Scenario Face to Face	Scenario Hand in Hand	Scenario Cheek to Cheek
------------------------------	------------------------------	--------------------------------

Doorloop de cyclus totdat het gewenste scenario behaald is.

Bij elke stap hoort een aantal kernvragen. Beantwoording daarvan brengt u dichterbij het realiseren van het gewenste scenario. Elke stap is voorzien van voorbeelden, tips en (literatuur/web) verwijzingen.

In dit stappenplan zijn de begrippen 'school' en 'brede school' inwisselbaar. Beide begrippen duiden een basisschool en de partners aan, al dan niet gevestigd in één gebouw. Het begrip 'onderwijs' staat voor het systematisch overbrengen van kennis en vaardigheden door bevoegde leraren. En 'cultuureducatie' bestaat uit alle vormen van educatie waarbij kunst of erfgoed als doel of als middel worden ingezet. In de beleidstermen van OCW waarbij Cultuurnetwerk zich aansluit, is cultuureducatie bovendien de verzamelnaam voor kunsteducatie, erfgoededucatie, literatuur- en media-educatie.

In het stappenplan komt u ook de termen 'scenario' en 'ambitieniveau' tegen. Bij 'scenario' gaat het om de scenario's zoals die geformuleerd zijn in *Scenario's brede school en cultuureducatie*. Het begrip 'ambitieniveau' is breder dan dat. Dit begrip behelst ook mengvormen en andere aangepaste vormen van de scenario's.

Stap 1: Kies uw partners

Na de keuze voor een scenario kunt u op zoek gaan naar culturele partners die samen met u de doelen kunnen realiseren. Omdat in de scenario's Face to Face en Hand in Hand al bij het formuleren van de visie wordt samengewerkt, is de eerste stap het selecteren van partners. Met een culturele kaart van uw regio vindt u snel passende partners, zoals grote en kleine culturele instellingen, kunstenaars en amateurkunstverenigingen. Ook de gemeente en de naschoolse opvang zijn hierbij potentiële partners. Voor overleg en advies kunt u terecht bij een Centrum voor de Kunsten of een provinciale ondersteuningsinstelling.

Er zijn twee soorten partners te onderscheiden. Onder een partner/bondgenoot verstaan we een instelling of persoon die culturele activiteiten kan verzorgen, maar waar niet heel intensief mee wordt samengewerkt. Een kernpartner werkt intensiever met u samen, ontwikkelt aanbod op uw wensen en bepaalt mede de koers van de brede school. Een kernpartner maakt deel uit van de brede school en denkt mee over de keuze van het scenario en het ontwikkelen van een gemeenschappelijke visie.

Kernvragen

Omdat de samenwerking per scenario verschilt in vorm en intensiteit, zijn de kernvragen in deze stap per scenario beschreven. Het is echter goed mogelijk dat de vragen bij het ene scenario goed bruikbaar zijn bij een van de andere scenario's.

Scenario Face to Face

- Welke partner (culturele instelling/kunstenaar/amateurkunstvereniging) biedt de door u gewenste discipline(s) aan op het door u gewenste niveau, en tegen welke prijs?
- Met welke partners heeft u al succesvol samengewerkt?

Scenario Hand in Hand

- Welke partners zijn bereid specifiek aanbod te ontwikkelen op uw vraag?
- Welke partners willen actief met u meedenken over bijvoorbeeld de samenhang van het binnen- en buitenschoolse aanbod?
- Welke partners beschikken over eigen faciliteiten met een meerwaarde voor uw leerlingen bijvoorbeeld een theater, computerfaciliteiten, een modeatelier, een bibliotheek, een bioscoop of een galerie?

Scenario Cheek to Cheek

- Welke partner deelt de waarde die u hecht aan cultuureducatie en kan samen met u een visie op cultuureducatie ontwikkelen en de meerwaarde daarvan in een beleidsplan/werkplan/projectplan formuleren en uitwerken?
- Welke partner ziet – net als u – cultuureducatie als geïntegreerd onderdeel van de ontwikkeling van kinderen van 0 tot 12 jaar?

Voorbeeld

	Face to Face	Hand in Hand	Cheek to Cheek
partner 1	De school neemt van een culturele steunfunctie-instelling losse diensten of producten af	De school vraagt de steunfunctie-instelling specifiek aanbod te ontwikkelen dat aansluit bij de eigen ambitie en het onderwijsprogramma	De partners in de brede school, waaronder de basisschool, steunfunctie-instelling en bibliotheek, ontwikkelen samen een nieuw onderwijsprogramma (gericht op 0 tot 12 jaar) met doorlopende leerlijnen en een vakoverstijgende aanpak. Er kunnen doorstroommogelijkheden gecreëerd worden naar bijvoorbeeld scholen uit het voortgezet onderwijs
partner 2	De school neemt van de lokale bibliotheek een project af in het kader van de kinderboekenweek	De school vraagt de bibliotheek wekelijks lessen te verzorgen bij de ontwikkelde leerlijn poëzie	

Tips

- U kunt in dit stadium ook de leerlingen betrekken. Wellicht dat zij in hun vrije tijd activiteiten op het gebied van kunst en cultuur doen en daardoor een bruikbaar netwerk hebben.
- Bedenk welke rol u de ouders (en wijkbewoners) wilt laten vervullen in uw Brede School.
- Denk bij mogelijke culturele partners ook aan kleine instellingen, amateurkunstverenigingen, individuele kunstenaars en particuliere docenten op het gebied van kunst en cultuur.
- Veel instellingen voor naschoolse opvang verzorgen ook culturele activiteiten, afstemming kan daarom belangrijk zijn.

Literatuur en verwijzingen

- Drie mogelijke scenario's voor basisscholen op het gebied van cultuureducatie worden beschreven in: Taakgroep Cultuureducatie in Primair Onderwijs (2003). *Hart(d) voor cultuur! Eindrapport*. www.cultuurplein.nl/po/beleidenregelingen/cultuurenschool/hartvoorcultuur
- Voor een stappenplan om de culturele omgeving in kaart te brengen zie: www.cultuurplein.nl/po/praktijk/handreikingen/culturelekaart
- Op www.cultuurplein.nl/po/cultuurbeleidschool/bredeschool staat een format voor samenwerking tussen scholen en culturele instellingen, praktijkvoorbeelden en links sites.
- Een checklist voor de inrichting van samenwerking staat op www.sardes.nl/simple/download.php?fileId=232&PHPSESSID=b84b511022250bd346126a96fdb88f9
- Het project Casanova heeft als doel de samenwerking tussen bibliotheek en brede school een impuls te geven. Meer informatie: www.sardes.nl/casanova_toelichting_instrumenten.html
- Grinten, M. van der, Walraven, M., Studulski, F. & Hoogeveen, K. (2004). *Handboek brede school: 0-12 jaar*. Utrecht: Oberon/Sardes. Zie pagina 69-75 over samenwerking. http://www.sardes.nl/Handboek_brede_school.html?PHPSESSID=a28d5422dd41c601f05ba1eab015d03e
- Kommers, M-J. (Ed.) (2007). *Zicht op... brede school en cultuureducatie*. Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland. Op pagina 14 en 15 staat een overzicht van mogelijke culturele partners. Digitale versie: www.cultuurnetwerk.org/publicaties/pdf/ZichtopBredeSchoolEnCultuureducatie.pdf

Stap 2: Visie en doelen

Veel scholen, zeker scholen met een Interne Cultuurcoördinator, hebben in het kader van de kerndoelen een visie op cultuureducatie ontwikkeld. Cultuureducatie kan namelijk op verschillende manieren bijdragen aan de ontwikkeling van een kind: het opdoen van kennis en vaardigheden in een kunstdiscipline, het ontwikkelen van het lerend vermogen, de persoonlijke ontwikkeling en de sociale ontwikkeling²¹. In deze stap neemt u uw bestaande visie onder de loep of ontwikkelt u een nieuwe. Heeft u gekozen voor het scenario Face tot Face, dan kunt u zelf uw visie bepalen en vaststellen. Kiest u voor het scenario Hand in Hand of Cheek to Cheek dan doet u dit in meer of mindere mate samen met uw partners. Voor alle scenario's geldt wel: leg deze visie schriftelijk vast, ook in de visiedocumenten van de externe partners. Dit zorgt voor verankering en voor een duidelijk vertrekpunt van alle partijen.

Kernvragen

De centrale vraag: wat is uw visie op cultuureducatie en hoe kunt u die realiseren?

Onafhankelijk van het scenario dat u gekozen heeft, is consensus nodig over de volgende kwesties:

- Wat verstaat u onder cultuureducatie? Hoe voegen we dat samen tot één geheel?
- Wat is voor u en uw leerlingen de toegevoegde waarde van cultuureducatie?
- Wat is de relatie tussen de kerndoelen en cultuureducatie?

Als u hier consensus over heeft bereikt, kunt u de visie verder uitwerken in doelen en activiteiten.

²¹ Ensink, J., Hagens, P. & Hoorn, M. van (Eds.) (2004). *Culture and school. A survey of policies for arts and heritage education across the European Union*. Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland.

Voorbeeld

	Face to Face	Hand in Hand	Cheek to Cheek
Visie	Cultuureducatie draagt bij aan de overdracht van kennis over en vaardigheden met betrekking tot de kunstdisciplines en erfgoed. Het accent bij cultuureducatie ligt op 'leuk'.	Cultuureducatie draagt bij aan de kennis over en vaardigheden in alle kunstdisciplines en aan de persoonlijke en sociale ontwikkelingen van een kind. Activiteiten worden doelbewust gekozen.	Cultuureducatie draagt bij aan de totale ontwikkeling van een kind: persoonlijke en sociaal-emotionele ontwikkeling, ontwikkeling van het lerend vermogen en het ontwikkelen van kennis en vaardigheden binnen de kunstdisciplines en erfgoed. Cultuureducatie is verbonden met andere leergebieden.
Doelen	Het realiseren van de kerndoelen voor kunst en erfgoed: alle leerlingen maken kennis met de kunstdisciplines en erfgoed op een actieve, receptieve en reflectieve manier, vooral in het kader van het binnenschoolse aanbod. Culturele activiteiten vormen een aanvulling op het lesaanbod. Het naschoolse aanbod is vooral gericht op 'leuke extra's'.	Cultureel-kunstzinnige doelen worden gerealiseerd door ze aan te bieden in cultuurprojecten met actieve, receptieve en reflectieve componenten, en aandacht voor persoonlijke en sociale ontwikkeling. Lessen en projecten worden in een leerlijn aangeboden waardoor leerlingen voortbouwen op hetgeen ze ervoor geleerd hebben. Dit kan zowel binnen het onderwijsprogramma als tijdens naschoolse activiteiten, die op elkaar worden afgestemd.	Per leeftijd wordt bepaald welke kennis en vaardigheden een leerling op moet doen op alle terreinen, inclusief kunstzinnige oriëntatie. Cultuureducatie wordt verweven in thematische projecten waarin ook andere leergebieden aan bod komen. Door samenwerking met culturele professionals krijgen de cultureel-kunstzinnige doelen en talentontwikkeling speciale aandacht. Er is een duidelijke relatie tussen activiteiten binnen en buiten schooltijd (voor zover je daarvan kunt spreken).
Activiteiten	Reguliere lessen in de kunstvakken, gericht op de kerndoelen Kunstzinnige oriëntatie, aangevuld met culturele activiteiten, bijvoorbeeld in de vorm van een kunstmenu.	Lessen in alle disciplines, bij voorkeur op projectmatige wijze aangeboden. Per leerjaar wordt vastgesteld welke disciplines, kennis en vaardigheden centraal staan. Vervolgens worden daar passende culturele activiteiten bij gezocht of ontwikkeld door de school en/of de partners. Naschoolse activiteiten sluiten hier zoveel mogelijk bij aan.	Per leerjaar wordt vastgesteld welke kennis en vaardigheden leerlingen moeten ontwikkelen op diverse gebieden, waaronder kunstzinnige oriëntatie. Op basis hiervan worden brede thema's gekozen en ontwikkeld door school en alle partners.

Tips

- De scenario's zijn niet hiërarchisch geordend. Buiten de genoemde drie zijn er tussen- en mengvormen mogelijk.
- Om te komen tot een definitie van cultuureducatie kunt u gebruik maken van het Cultuurkompas. Meer informatie: www.slo.nl/themas/00036/CultuurKompas/
- In de ICC-cursus (Interne Cultuurcoördinator) wordt uitvoerig aandacht besteed aan het ontwikkelen van een visie op cultuureducatie. Meer informatie over deze cursus: www.cultuurplein.nl/ci/icc/icccursus
- Om zo efficiënt mogelijk te werk te gaan kunnen de doelen SMART geformuleerd worden: specifiek, meetbaar, acceptabel, realistisch en tijdgebonden. Meer informatie: www.carrieretijger.nl/functioneren/management/leidinggeven/doelen-stellen/smart
- Focus op de overeenkomsten en meerwaarde van de partners: welke bijdrage kan iedereen leveren?
- Niet alle doelen wegen even zwaar. Bepaal uw prioriteiten en formuleer eventueel tussendoelen.
- Beschrijf eventueel tussendoelen, het behalen van tussendoelen bevordert vaak de motivatie.

Literatuur en verwijzingen

- Drie mogelijke scenario's voor basisscholen op het gebied van cultuureducatie worden beschreven in: Taakgroep Cultuureducatie in Primair Onderwijs (2003). *Hart(d) voor cultuur! Eindrapport*. Digitale versie: www.cultuurplein.nl/po/beleidenregelingen/cultuurenschool/hartvoorcultuur
- Een stappenplan voor het opstellen van een cultuureducatiebeleidsplan is te vinden via: www.mocca-amsterdam.nl/Stappenplan.pdf
- Voorbeelden en tips van cultuureducatiebeleidsplannen zijn te vinden op: www.cultuurplein.nl/po/cultuurbeleidschool/cultuurbeleidsplannen
- KPC heeft een checklist brede school, die kan helpen bij het ontwikkelen van een visie en het interviewen van potentiële partners. Zie: [www.kpcgroep.nl/assets/Paragraaf/2020/Assets/1464/Checklist%20Brede%20School%20\(word\).doc](http://www.kpcgroep.nl/assets/Paragraaf/2020/Assets/1464/Checklist%20Brede%20School%20(word).doc)
- Via <http://kerndoelen.kennisnet.nl/> is allerlei informatie over de kerndoelen te vinden.
- De website <http://tule.slo.nl/> bevat informatie over uitwerkingen van de kerndoelen in de vorm van tussendoelen en leerlijnen.
- Informatie over een aantal visies op cultuureducatie is te vinden in: Kommers, M-J. (2006). *Zicht op ... het nieuwe leren en cultuureducatie*. Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland. Digitale versie: www.cultuurnetwerk.nl/producten_en_diensten/Publicaties/pdf/zichtopnieuweleren.pdf
- Meer informatie over profielen waar scholen ingedeeld kunnen worden (kansen-, achterstands- en buurtprofiel) is te vinden in: Grinten, M. van der, Walraven, M., Studulski, F. & Hoogeveen, K. (2004). *Handboek brede school: 0-12 jaar*. Utrecht: Oberon/Sardes. Digitale versie: www.sardes.nl/Handboek_brede_school.html?PHPSESSID=a28d5422dd41c601f05ba1eab015d03e
- Oenen, S. van, Zwaard, J. van der & Huisman, M. (1999). *Starten met de brede school*. Utrecht: NIZW.

Stap 3: wat heeft u nodig?

Na het formuleren van uw visie en het vaststellen van de doelen en bijbehorende soorten activiteiten, kunt u in kaart brengen welke kennis, vaardigheden, (les)materialen, tijdsinvestering en financiën u nodig heeft om dit te realiseren. Afhankelijk van het scenario dat u heeft gekozen doet u dit in meer of mindere mate samen met uw partners. Wie wat gaat bijdragen komt in de volgende stap aan de orde.

Kernvragen

De centrale vraag: wat heeft u nodig om de gestelde doelen te bereiken? Wat daarvan is er al en wat moet nog gerealiseerd worden?

- Inhoudelijke kennis en vaardigheden
  - Welke culturele, pedagogische en didactische en eventuele andere kennis en vaardigheden zijn nodig?
  - Welke kennis en vaardigheden ontbreken nog en waar zou deze kennis gehaald kunnen worden?
- Materiaal
  - Zijn de (bestaande) methoden of projecten toereikend of moeten er voor bepaalde onderdelen of gebieden nieuwe methoden of projecten ontwikkeld worden?
  - Welke materialen zijn nodig?
  - Welke materialen ontbreken nog en waar kunnen deze gehaald worden?
  - Welke mogelijke locaties/voorzieningen zijn er voor de activiteiten?
  - Mist er nog een bepaalde soort locatie/voorziening?
- Tijdsinvestering
  - Om hoeveel activiteiten per schooljaar gaat het?
  - Hoe lang duren de activiteiten onder schooltijd en/of buiten schooltijd?
  - Hoeveel tijd is er nodig om deze activiteiten voor te bereiden?
  - Welke dagdelen zijn beschikbaar?
  - Hoeveel mensen zijn er nodig voor het ontwikkelen, uitvoeren en begeleiden van de (deel)activiteit(en)?
  - Welke partijen kunt/wilt u inzetten: ouders, buurtbewoners, medewerkers culturele partners, leerkrachten, naschoolse opvang, gemeente?
- Financiën
  - Hoeveel geld is er nodig?
  - Welke mogelijke geldbronnen zijn er en welke voorwaarden zitten daaraan vast?

Voorbeeld

	Face to Face	Hand in Hand	Cheek to Cheek
Inhoudelijke kennis en vaardigheden	Kennis van de kerndoelen en de vertaling ervan naar bouw of leerjaar (tussendoelen). Kennis van het bestaande culturele aanbod en de mogelijkheden ervan voor het onderwijs	Kennis van de kerndoelen en op basis daarvan zelf een leerlijn kunnen ontwikkelen. Specialistische kennis en vaardigheden op het gebied van cultuureducatie (kunstdisciplines en erfgoed)	Kennis over de invloed van cultuureducatie op de totale ontwikkeling van een kind en de vaardigheden om de doelen hiervan te realiseren
Materialen	Inventarisatie van bestaande methodes en projecten	Inventarisatie van cultuurprojecten in samenhang met de leerlijn	Inventarisatie van vak- of leergebied overstijgende projecten met cultuureducatie als belangrijk onderdeel

Tips

- Bekijk voorbeelden van scholen die ervaring hebben, bijvoorbeeld de kunstmagneetscholen www.koorenhuis.nl/onderwijs/kunstmagneet/startkunstmagneet of de Wanita-scholen www.wanitaweb.nl
- Hoe gedetailleerder het overzicht, hoe duidelijker het wordt wat er al is en wat er nog gerealiseerd moet worden.
- Onderzoek de mogelijkheden voor fondsen.

Literatuur

- Grinten, M. van der, Walraven, M., Studulski, F. & Hoogeveen, K. (2004). *Handboek brede school: 0-12 jaar*. Utrecht: Oberon/Sardes. Zie pagina 121-128 voor een hoofdstuk over financiering. Digitale versie: www.sardes.nl/Handboek_brede_school.html?PHPSESSID=a28d5422dd41c601f05ba1eab015d03e
  - Op www.bredeschool.nl/bredeschool/van-0-tot-12/subsidieregelingen.html staat meer informatie over financiële mogelijkheden voor de brede school.
  - Een overzicht van financiële mogelijkheden voor cultuureducatie in het basisonderwijs is te vinden op: www.cultuurplein.nl/po/beleidenregelingen/subsidieregelingen
  - Op www.leermiddelenplein.nl staat allerlei informatie over leermiddelen. Ook is het mogelijk leermiddelen met elkaar te vergelijken.
- Studulski, F. & Grinten, M. van der (Eds.) (2006). *Brede scholen in uitvoering: nieuwe trends en voorbeelden uit de dagelijkse praktijk*. Amsterdam: SWP. In deze publicatie komt onder andere aan de orde: Hoe financier je een brede school? Hoe kom je tot een pedagogische visie en hoe vertaal je die in een activiteitenaanbod?

Stap 4: aan de slag

In deze stap bepaalt u hoe u datgene wat u nodig heeft (de uitkomst van stap 3) gaat realiseren.

Kernvragen

De centrale vraag in deze stap is: wie doet wat, wanneer en in samenwerking met welke partner(s)?

- Inhoudelijke kennis en vaardigheden
  - Wie gaat waar en welke ontbrekende kennis halen?
  - Wie gaat wanneer en waar de aanwezige kennis en vaardigheden inzetten?
- Materiaal
  - Wie gaat wanneer en welke bestaande lesmethode(n) aanschaffen of beoordelen?
  - Wie gaat wanneer en voor welk gebied zelf een lesmethode ontwikkelen?
  - Wie gaat wanneer en welk lesmateriaal aanschaffen/ontwikkelen?
  - Waar gaat welke activiteit plaatsvinden en wie regelt de locatie?
- Tijdsinvestering
  - Wie gaat wanneer en welke mensen inzetten voor de ontwikkeling, organisatie en begeleiding van activiteiten?
- Financiën
  - Hoeveel draagt wie bij uit de eigen middelen en wanneer?
  - Wie gaat wanneer de overige geldbronnen aanschrijven/aanboren?

Voorbeeld

Week	Datum	Wat	Wie	Opmerkingen

Tip

- Leg de taakverdeling en het tijdspad vast zodat voor iedereen duidelijk is wat er van hen op welk moment wordt verwacht.

Stap 5: evalueren en bijstellen

Evalueren kan op verschillende manieren met verschillende resultaten. Bepaal van tevoren welke elementen u wilt evalueren en hoe vaak u wilt evalueren. De wijze waarop u evalueert, hangt af van het bewuste doel en de bijbehorende activiteiten. Een evaluatie richt zich op twee aspecten: het product (de activiteiten en de mate waarin die hebben bijgedragen aan het realiseren van de gestelde doelen) en het proces (de wijze waarop de activiteiten gerealiseerd zijn).

Kernvragen

Er staan twee vragen centraal:

- Bent u tevreden met het resultaat en zijn de gestelde doelen bereikt?
- Bent u tevreden over de manier waarop u dit bereikt heeft; het proces?

De antwoorden op deze vraag helpen u vervolgens om antwoord te geven op de vragen:

- Moeten we onze ambities aanpassen?
- Moeten we onze werkwijze aanpassen?

Is het antwoord op één of alle twee de vragen 'Ja' dan start de cyclus opnieuw met het kiezen van het ambitieniveau, waarna vervolgens het stappenplan vanaf stap 1 gevolgd kan worden. Als het alleen om het bijstellen van de werkwijze gaat, hoeft u niet opnieuw uw ambitieniveau te bepalen. U kunt dan meteen met stap 1 van het stappenplan beginnen.

Voorbeeld

	Face to Face	Hand in Hand	Cheek to Cheek
Product	Aantal activiteiten Deelnemersaantallen Kwaliteit van het culturele aanbod	Leerlijn cultuureducatie basisschool en culturele instellingen en de afstemming hiertussen	Evaluatie van de ontwikkelde thema's en van de gehele programmering, o.a. met behulp van de cultuurdossiers
Proces	Overleg m.b.t. de keuze van het aanbod	Samenwerking m.b.t. vormgeving van de relatie binnen- en buitenschoolse activiteiten.	Evaluatie vindt continu plaats als onderdeel van het ontwikkel- en werkproces. Bij elke bijeenkomst staat het op de agenda.

Tips

- Betrek uw samenwerkingspartners, de ouders en leerlingen bij de evaluatie.
- Bedenk bij stap 2 per doel hoe dit geëvalueerd kan worden.

Literatuur en verwijzingen

- Op www.bredeschool.nl/bredeschool/ondersteuning/evaluatiemodel-brede-school.html staat een uitgebreid evaluatiemodel voor de brede school. Het model is ontwikkeld door Oberon en enkele gemeenten.
- Lotringen, C. van & Grinten, M. van der (2004). *Handleiding evaluatie brede school* (2004). Utrecht: Oberon. Digitale versie: www.bredeschool.nl/bredeschool/fileadmin/PDF/HANDLEIDINGEVALUATIE.PDF
- Oenen, S. van, Bakker, P.P. & Valkestijn, M. (2005). *Jeugdactiviteiten in de brede school. Werkboek voor kwaliteitsontwikkeling: doelen, methodiek, evaluatie*. Amsterdam: SWP.
- Onderwijsraad (2006). *Naar meer evidence based onderwijs: advies*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Studulski, F. & Klopogge, J. (Eds.) (2003). *Breed uitgemeten - kwaliteit en opbrengsten van de brede school*. Amsterdam: SWP.
- Toes, E.D. & Seuren, W.S. (2003). *Vanuit een breed perspectief: de meerwaarde van brede scholen in verschillende contexten, op weg naar (eigen) kwaliteitscriteria*. Den Bosch: KPC Groep.
- Vegt, A.L. van der & Studulski, F. (2004). *Kijken door het venster: onderzoek naar acht jaar vensterscholen in Groningen*. Amsterdam: SWP.
- Biesheuvel, W. & Beek, M. van (Eds.) (2005). *Acht magnetische meesterwerkjes: vier jaar kunstmagneetscholen in Den Haag*. Den Haag: Koorenhuis.
- Gemeente Den Haag. Dienst Onderwijs, Cultuur en Welzijn (2004). *Kwantitatieve evaluatie kunstmagneetscholen 2001-2002/2002-2003*. Den Haag: Gemeente Den Haag.
- Dorrestein, A. & Long, K. du (2002). *Jongleren: evaluatie-onderzoek naar het Cultuur Educatie Project in 's-Hertogenbosch-Oost*. Tilburg: PON.

Vier vraaggesprekken

bewerking interviews Jan-Pieter Maaijwee en Anneloes Vemeulen

Tosca van Lamoen

Directeur van Basisschool De Aldenhove te Nijmegen. Zij is ook coördinator van open wijk school De Aldenhof, waar De Aldenhove deel van uitmaakt.

Start en huisvesting van de Open Wijk school

De Open Wijk school de Aldenhove in Nijmegen bestaat uit:

- Rooms-Katholiek basisschool De Aldenhof
- de GGD
- Stichting Kinderopvang Nijmegen (KION)
- Welzijnsorganisatie Tandem

De Open Wijk school is ontstaan in 1999 in een jaren '60 wijk. In deze wijk wonen voornamelijk mensen met een lage sociaal-economische status. De wijk is aangewezen als attentiewijk. In 1999 heeft de toenmalige directie van de Aldenhof aan de gemeente voorgesteld om van de school een Open Wijk school te maken. De school heeft een wijkfunctie gekregen met als doel het ondersteunen van de leerlingen van de school en hun ouders, maar ook van andere wijkbewoners.

De school en het plein zijn echte ontmoetingsplaatsen geworden. Door de gemeenschappelijke huisvesting is de drempel om van de verschillende diensten gebruik te maken laag. Overigens vraagt de gezamenlijke huisvesting wel de nodige organisatie en afstemming.

Visie en doelen

De visie van de school is dat het nodig is kinderen brede ontwikkelingskansen te bieden in een veilige omgeving. Cultuur speelt hierbij een belangrijke rol. De school wil de kinderen met alle vormen van kunst en erfgoed laten kennismaken en daarbij een verbinding leggen met hun directe leefomgeving.

Samenwerking en netwerk

Voor de ontwikkeling en uitvoering van gezamenlijke activiteiten is een kadergroep opgericht. Deze kadergroep bestaat uit de directeur van De Aldenhof, een vertegenwoordiger van de welzijnsorganisatie Tandem (beide Open Wijk coördinatoren) en de wijkmanager. De kadergroep inventariseert wensen en ideeën bij de partners in het gebouw en zet de grote lijnen uit. Vervolgens worden de plannen gepresenteerd en door de gebruikersgroep uitgewerkt.

Culturele activiteiten

Voor de culturele activiteiten die binnen schooltijd plaatsvinden werkt de school samen met zowel De Lindenberg als EDU-ART. Een cultuurcoördinator coördineert de binnenschoolse activiteiten. In overleg met het team en eventueel met de culturele partners, selecteert hij activiteiten uit het culturele aanbod. Daarnaast neemt De Aldenhove een kunstmenu af van EDU-ART. Alle disciplines komen actief en receptief aan bod.

Voor de buitenschoolse culturele activiteiten werkt De Aldenhove samen met De Lindenberg. De buitenschoolse culturele activiteiten worden samengesteld door de Open Wijk coördinatoren in

samenspraak met de gebruikersgroep. Ook de inbreng van leerlingen is welkom. Het gaat immers om de invulling van hun vrije tijd na school.

Voor culturele activiteiten na schooltijd maakt de school gebruik van het aanbod van centrum voor de kunsten De Lindenberg. Deelname aan de activiteiten is voor de leerlingen niet verplicht en ook ouders, kinderen en volwassenen uit de wijk mogen deelnemen. Via de ouderraad kunnen ouders hun ideeën inbrengen en de wijkbewoners kunnen van zich laten horen via het wijkplatform. Ook hebben de Open Wijk coördinatoren rechtstreeks contact met ouders en wijkbewoners.

Financiën

De buitenschoolse (culturele) activiteiten en het beheer van de accommodaties worden volledig door de gemeente betaald. De binnenschoolse culturele activiteiten worden gedeeltelijk gefinancierd uit het schoolbudget en uit de 'Regeling Versterking Cultuureducatie PO'.

Belemmerende en stimulerende factoren

Wat kan beter/anders?

- de beheersmatige kant;
- het aantal activiteiten vergroten;
- de mankracht vergroten;
- het opstellen van meetbare doelstellingen.

Wat gaat goed?

- leerlingen en medewerkers zijn enthousiast;
- het aantal mensen dat betrokken is bij de Open Wijk school is voldoende.
- door de gemeenschappelijke huisvesting loopt de samenwerking goed.

Evaluatie

De projecten en activiteiten worden mondeling geëvalueerd op inhoud, organisatie en het bereik. De resultaten worden meegenomen bij het schrijven van het nieuwe jaarplan.

Aart Nolen

Programmamanager voor de brede school Forum Hart van Noord (Utrecht, Kanaleneiland Noord).

Forumschool Waterwin

Op initiatief van de gemeente Utrecht is in oktober 2004 de Forumschool Waterwin opgericht. De Forumschool is een centrum voor cultuur, vrije tijd en educatie in de nieuwbouwwijk Leidsche Rijn. Speciaal voor de Forumschool is een gebouw ontworpen. Dit gebeurde in samenspraak met de 7 partners:

drie basisscholen

- Hof ter Weide
- Waterrijk
- De Ridderhof

en

- de afdeling Sport en Recreatie van de gemeente
- Doenja Dienstverlening
- de GemeenteBibliotheek Utrecht
- het Utrechts Centrum voor de Kunsten (UCK)

De sociaal-economische achtergrond van de bewoners van de wijk is gemengd. Daarom heeft De Forumschool gekozen voor een wijkprofiel en hoopt hiermee te bereiken dat er een binding ontstaat tussen de bewoners van deze nieuwe wijk.

Visie en doelen

Basisschool Hof ter Weide heeft een pedagogische visie die uitgaat van het zelfstandig leervermogen van kinderen. De basisschool wil met haar cultuureducatieve activiteiten alle leerlingen in aanraking brengen met alle vormen en disciplines van kunst en cultuur. Op deze manier willen zij de leerlingen hun talenten laten ontdekken. Cultuureducatie wordt ook als middel ingezet ter ondersteuning van andere vakken.

Samenwerking en netwerk

De partners werken zoveel mogelijk samen. Op hoofdlijnen is een gezamenlijk jaarprogramma vastgesteld. De details worden verder uitgewerkt in werkgroepen. Voor het cultuureducatieve programma wordt samengewerkt met het UCK, de bibliotheek en de welzijnsorganisatie. Er zijn geen contacten met culturele organisaties buiten dit verband, omdat de aandacht dan te veel verdeeld moet worden.

Culturele activiteiten

Basisschool Hof ter Weide heeft een werkgroep cultuureducatie, samengesteld uit leerkrachten van onder- en bovenbouw. Op deze 'jonge' school is een begin gemaakt met het schrijven van een beleidsplan cultuureducatie. De kerndoelen dienen hierbij als richtlijn. Dit jaar wordt een kunstmenu gevolgd, waardoor de leerlingen actief, receptief en reflectief met verschillende kunst disciplines in aanraking komen. De meeste activiteiten vinden onder schooltijd en op school plaats. De culturele activiteiten na schooltijd worden niet afgestemd op het binnenschoolse aanbod. De naschoolse activiteiten zijn ook toegankelijk voor de kinderen uit de wijk.

De culturele activiteiten, zowel binnen- als buitenschools zijn niet verplicht voor de leerlingen, omdat zij veel keuzevrijheid hebben. Dit past binnen het didactische concept van de school. De culturele activiteiten zijn wel erg populair bij de leerlingen.

De activiteiten voor ouders en wijkbewoners, worden vooral door de ouders bezocht. Het is nog moeilijk om contact te krijgen met wijkbewoners die geen binding hebben met de school. Ouders hebben ook een ondersteunende rol bij de organisatie van activiteiten, zoals bij de zogenaamde 'pleindag'.

Financiën

De facilitaire kosten worden gesubsidieerd door de gemeente, maar deze financiering is slechts van tijdelijke aard. De zeven partners betalen ook een deel. De middelen voor de culturele activiteiten komen uit de reguliere middelen van de basisschool en uit de 'Regeling Versterking Cultuureducatie PO'.

De kosten zijn hoog omdat:

- het gebouw de hele dag open is;
- de Forumschool in de startfase zit;
- de financiële middelen ontoereikend zijn, waardoor de school prioriteiten moet stellen.

Belemmerende en stimulerende factoren

Wat kan beter/anders?

- Een extra formatieplaats creëren door de gemeente, die de onderlinge samenwerking bevordert;
- geen concurrentie laten bestaan tussen de 3 basisscholen.

Wat gaat goed?

- Er is een grote bereidheid tot samenwerking.

Tips

- Stel je doelen realistisch;
- maak duidelijke keuzes;
- succeservaringen zijn belangrijk om enthousiast te blijven.

Evaluatie

Activiteiten worden geëvalueerd met een vragenlijst die de samenwerkende partners invullen. De resultaten worden meegenomen voor een volgende keer.

Ghislaine de Brouwer

Coördinator van de brede scholen in Boxtel.

Start en huisvesting

In mei 2002 is de Stichting Brede School Boxtel Oost opgericht op initiatief van de gemeente. Deze stichting heeft inmiddels plaatsgemaakt voor Stichting Brede Scholen Boxtel, waar De Wilgenbroek deel van uit maakt. De Brede school bestaat uit:

- de Openbare Basisschool De Spelelier
- peuterspeelzaal Bolleke
- Buurtsportwerk
- Kindercentrum Kindertuin
- buitenschoolse opvang Humanitas

De Wilgenbroek is gevestigd in een voormalig Mavo-schoolgebouw. De school staat in een jarenzeventig wijk, waar veel hoogopgeleide mensen wonen. De meeste leerlingen komen uit de buurt. De brede school heeft een buurtfunctie. Naast de 5 partners van de brede school zijn ook het Koning Willem I College en de SBO De Maremak in het gebouw gevestigd.

Visie en doelen

Basisschool De Spelelier werkt volgens de onderwijskundige uitgangspunten van het Ontwikkelingsgericht Onderwijs (OGO). Cultuureducatie heeft daarbinnen een belangrijke rol. De Spelelier hoopt dat de leerlingen belangstelling en waardering krijgen voor kunst en cultuur. De school is er van overtuigd dat cultuureducatie bijdraagt aan een optimale ontwikkeling van de kinderen en aan een beter leerklimaat. Dit omdat cultuureducatie:

- mengvormen van individueel en gemeenschappelijk leren stimuleert;
- ruimte biedt voor eigen initiatief;
- inspiratie aanreikt uit vele culturen;
- op meerdere intelligenties een beroep doet;
- helpt om kerndoelen van andere leergebieden te bereiken.

Ieder schooljaar wordt er op beleidsniveau een cultuureducatief programma ontwikkeld, waardoor er een heldere doorgaande lijn ontstaat in het binnenschoolse curriculum en in de brede schoolactiviteiten.

Uitgangspunten daarvoor zijn:

- een gevarieerd aanbod;
- budgettaire haalbaarheid;
- deskundigheid van leerkrachten;
- mogelijke inzet/deskundigheid van ouders;
- activiteiten binnen en buiten de school;
- mogelijke integratie met andere vakgebieden;
- maatschappelijke evenementen;
- informatie richting ouders.

Samenwerking en netwerk

De Spelelier werkt ook samen met:

- MIK (Meierijse Instelling Kunsteducatie) uit Boxtel;
- BisK (Brabants Instituut voor school en kunst);
- de Marktplaats Boxtel.

Daarnaast bestaat er een samenwerkingsverband met de andere basisscholen uit Boxtel: KIS (Kunst In School). De brede school heeft zelf een bestand opgebouwd van semi-professionals die vooral de naschoolse activiteiten verzorgen.

Medewerkers beginnen steeds meer het belang te zien van samenwerking en zijn bereid hierin te investeren. Het is belangrijk dat leidinggevers het belang van cultuureducatie onderkennen.

Culturele activiteiten

De activiteiten van de brede school worden afgestemd op het jaarprogramma van de basisschool. Het jaarprogramma wordt met de verschillende samenwerkingspartners ontwikkeld tijdens inhoudelijk overleg en in themagroepen. De activiteiten worden opgebouwd volgens een zogenoemde drietrapsraket:

1. alle leerlingen volgen kennismakingsles onder schooltijd;
2. geïnteresseerde leerlingen kunnen na schooltijd een lessenserie volgen die zo mogelijk hierop aansluit;
3. leerlingen die zich verder willen bekwamen, worden doorverwezen naar MIK of het buurthuis.

De Spelelier streeft naar een doorlopende leerlijn. Alle disciplines komen receptief, actief en reflectief aan bod, waarbij elk jaar één discipline centraal staat. De naschoolse activiteiten moeten toegevoegde waarde hebben. Hierover wordt vooraf gesproken met de (semi)professionals. De brede school beschikt over verschillende gemeenschappelijke ruimten waar de activiteiten plaatsvinden.

De brede school probeert ouders en buurtbewoners te betrekken bij de activiteiten van de school volgens het principe dienst en wederdienst. Veel ouders zijn bereid om activiteiten te verzorgen na schooltijd, zoals bijvoorbeeld kooklessen. De buurtbewoners werken mee aan de straatspeeldag.

Financiën

De activiteiten worden door de brede schoolpartners gezamenlijk betaald. De ouders betalen voor de buitenschoolse activiteiten ongeveer € 2,- per keer.

Belemmerende en stimulerende factoren

Wat kan beter/anders?

- afstemming tussen het binnen- en buitenschoolse aanbod;
- het aanbod uitbreiden;
- aanbod meer richten op de wijk;
- SBO De Maremak betrekken bij de activiteiten.

Wat gaat goed?

- de huisvesting van de partners onder één dak, waardoor de lijnen kort zijn en iedereen goed op de hoogte is van elkaars bezigheden;
- het soort activiteiten.

Een belangrijke tip van de brede school in Boxtel luidt: 'Niet blijven praten maar uitvoeren. En als iets dan niet goed loopt, bijstellen!'

Evaluatie

Alle projecten en activiteiten worden geëvalueerd aan de hand van een format. De uitkomsten worden meegenomen bij herhaling van een (soortgelijke) activiteit. Bij grote activiteiten worden zowel het product als het proces geëvalueerd. Ouders en kinderen wordt regelmatig gevraagd naar hun behoeften. De uitkomsten worden zo mogelijk verwerkt in het jaarprogramma.

Rob van der Veer

Directeur van Montessorischool Capelle (Capelle aan de IJssel). Deze school is nog geen brede school, maar heeft wel de ambitie heeft om een brede school op te starten. De school bevindt zich nog in een oriëntatiefase.

Start Montessorischool Capelle

De Montessorischool Capelle is samen met de bibliotheek, de muziekschool en de gemeente de mogelijkheden aan het verkennen om als brede school te starten.

Huisvesting, visie en doelen

De school wil met een aantal partners, waaronder de muziekschool, in één gebouw gehuisvest worden. Daarnaast wil zij samenwerken met andere partners zodat zij kennis kunnen delen. Er ontstaat dan een kindcentrum waar onderwijs, opvoeding en vrijetijdsbesteding samen bijdragen aan de totale ontwikkeling van het kind.

Samenwerking en netwerk

Als de school het gebouw deelt met de muziekschool, kunnen de kinderen kennismaken met verschillende muziekstijlen en instrumenten, zowel binnen- als buitenschools. Samen met de andere partners wil de school doelen opstellen voor het opzetten van een dagarrangement. Ook willen de school ouders en buurtbewoners bij de activiteiten betrekken. Deze vorm van samenwerking wordt van bovenaf gecoördineerd. Alle partijen blijven aparte rechtspersonen.

Culturele activiteiten

Op dit moment maakt de school gebruik van een kunstmenu (De Cultuurwijzer) en worden er losse activiteiten gekozen uit een breder aanbod. Op school vindt veel integratie plaats tussen de vakken, ook als het gaat om cultuureducatie. Zo nam een kind eens een krantenartikel mee over een vulkaanuitbarsting. Over dit onderwerp zijn vervolgens verhalen geschreven, is een spreekbeurt gehouden en heeft er een dansactiviteit plaatsgevonden.

Financiën

De huidige culturele activiteiten worden betaald uit de regeling 'Versterking cultuureducatie in het primair onderwijs', en de ouderbijdrage. De kosten worden enigszins beperkt doordat kunstmenu 'De Cultuurwijzer' wordt gesponsord.

Belemmerende en stimulerende factoren

Wat kan beter?

- het regelen van de huisvesting
- de financiën
- de wet- en regelgeving.

Wat is er nodig?

- enthousiaste, gelijkgestemde personen die graag willen samengaan in een brede school. Klein beginnen is daarbij het motto!

[Link naar literatuur Cultuureducatie in de brede school](#)

Websites

www.bredeschool.nl

Algemene landelijke website over de brede school in Nederland en daarbuiten. Bevat onder andere een kort historisch overzicht, nieuws, literatuuroverzichten, praktijkvoorbeelden, interviews en een overzicht van brede scholen.

www.bredeschool.be

Het Expertisecentrum Brede School Vlaanderen is een kenniscentrum omtrent de brede school. De website bevat onder andere algemene informatie over de brede school in Vlaanderen en een overzicht van good practices.

www.bredeschoolnizw.nl

Deze website van het Nederlands Jeugdinstituut bevat informatie voor iedereen die vanuit praktijk, beleid, onderzoek, ondersteuning en advies betrokken is bij de brede school voor kinderen en jongeren van 0 tot 18 jaar. Met onder andere: nieuws, praktijk, beleid, publicaties, evenementen en links. Onder het kopje 'praktijk' is een pagina opgenomen over brede schoolactiviteiten op het gebied van kunst en cultuur.

www.aps.nl

Het onderwijsadviesbureau APS biedt op het terrein van brede scholen ondersteuning, procesbegeleiding en advies aan beleidsmakers en intermediairs van scholen, gemeenten en (welzijns) instellingen. Onder het kopje 'PO' en vervolgens 'Bestuur en beleid' is hierover informatie te vinden.

www.cultuurplein.nl

Website over cultuur in het onderwijs. Onder het kopje 'PO' en 'cultuurbeleid' wordt korte informatie gegeven over de brede school in het algemeen, de doelen en de samenwerking met culturele instellingen. Binnenkort wordt dit aangevuld met een stappenplan voor scholen en culturele instellingen om cultuureducatie in de brede school te realiseren.

www.kpcgroep.nl

Onder het kopje 'Kennis online' en vervolgens 'School en omgeving' is algemene informatie te vinden over de brede school. Verder bevat de site een checklist voor de brede school, praktijkvoorbeelden en publicaties.

www.minocw.nl/bredeschool

Nieuws, artikelen, persberichten, links en meer, bijeengebracht door het Ministerie van OCW.

www.sardes.nl

Onder het kopje 'Actuele thema's' vindt u algemene informatie over de brede school met informatie over onder andere onderzoek, projecten en de landelijke conferentie over de brede school.

www.schoolbieb.nl

Voor informatie over de relatie tussen de brede school, de bibliotheek en de schoolmediatheek, kiest u eerst voor 'mediathecarissen' en vervolgens voor 'brede school'. In deze rubriek vindt u links,

literatuur en artikelen over de ontwikkelingen met betrekking tot de brede school in het primair en voortgezet onderwijs.

www.vng.nl

Op de website van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) is onder de noemer 'Beleidsvelden' en vervolgens 'onderwijs' informatie te vinden over de brede school. Bevat onder andere nieuws, wet- en regelgeving en een handreiking over beheer en exploitatie van brede scholen.

Colofon

Cultuureducatie in de brede school. Handreikingen en praktijkervaringen is een uitgave van Cultuurnetwerk Nederland ter gelegenheid van de Culturele Onderwijs Tentoonstelling 2008 op 23 januari 2008 in De Rijtuigenloods te Amersfoort.

In *Cultuureducatie in de brede school* zijn opgenomen teksten uit *Zicht op... brede school en cultuureducatie*, *Scenario's brede school en cultuureducatie* en *Stappenplan brede school en cultuureducatie* en teksten van vier vraaggesprekken met schoolleiders. Deze teksten zijn te downloaden van www.cultuurplein.nl.

Teksten

Eeke Wervers, Judith Lieftink, Josefiene Poll, Bart Krieger

Bewerking interviews

Jan-Pieter Maaijwee, Anneloes Vermeulen

Selectie literatuur en websites

Informatie & Documentatie, Cultuurnetwerk Nederland

Samenstelling en productie

Marketing & Communicatie, Cultuurnetwerk Nederland

Cultuurnetwerk Nederland
Ganzenmarkt 6
Postbus 61
3500 AB Utrecht
T 030-236 12 00
F 030-236 12 90
E info@cultuurnetwerk.nl
I www.cultuurnetwerk.nl

© Cultuurnetwerk Nederland, Utrecht, 2008